

ספרות ותחייה לאומית

הדפוס המשיחי: רדיקליזם ורומנטיקה בהיסטוריה ובספרות

אלה בלפר

במכלול השאלות והקשרים שבין עולם הספרות לעולם ההיסטוריה ענייננו כאן הוא השאלה הפוליטית דווקא: האם, מתי, ועד כמה הספרות היא בגדר פקטור פוליטי? האם ובאלה תנאים מיטשטשת ההבחנה העקרונית בין 'עולם הרוח' הספרותי ובין 'עולם המעשה' של ההיסטוריה? מתי ומדוע מתעצם משקלה הסגולי של הספרות בתוך הקונטקסט של ההווה ההיסטורית, והספרות חדלה להיות אופן של אמירה ביחס להיסטוריה ונעשית 'נפש פועלת', כביכול, בתוך ההיסטוריה גופא? והאם אין סתירה עקרונית בין תמונת העולם הבדוי-הפנימי-היצירתי של הספרות ובין האקטיביזם הפוליטי המגשר על הפער שבין החיים לאמנות?

כל דיון היסטורי-פוליטי בשאלת האקטיביזם הספרותי בהיסטוריה נוגע אפוא מלכתחילה בטיב הקשר שבין הספרות להיסטוריה, ולפיכך הוא חייב להתבסס על שלוש הנחות יסוד הנבנות זו על גבי זו: א) מהות האמירה הספרותית כלפי המציאות; ב) היסוד המהפכני - המהאה, הביקורת והאמביוולנטיות הגלומים במעמדו של הסופר ובמיקומה של הספרות כלפי המציאות - וזאת משום ייחודה של האמירה הספרותית; ג) הפוטנציאל הקיים בטקסט הספרותי לשמש את העיון הפוליטי-היסטורי במציאות כרובד מעמיק ואמביוולנטי בפרשנותה של מציאות זו.

א. מהות האמירה הספרותית

ביחסה של הספרות למציאות קיים המגע הדיאלקטי של הבדיה והסימולציה, דהיינו, הדמיון היוצר מזה, וההדמיה החווייתית של תמונת עולם דמוית ממש מזה. הספרות לעולם היא פנטסיה - יצירה טוטלית, אוטונומית, שכהגדרתו הנודעת של פול ואלרי על השירה, 'אין למצותה או לבטלה באמצעות הרעיון שבה או ההתנהגות שהיא מעוררת'.¹ ואכן, המציאות אינה מורל והספרות אינה תעתיק או תשליל של מציאות זו. אבל היצירה הספרותית, למרות האוטונומיה הקיומית-החווייתית שלה, צומחת מתוך המציאות וממנה היא פורצת אל העל-גבול, העל-זמן והעל-ממש, וכך

1. P. Valery, *Selected Writings*, New York 1950, pp. 147-149

היא מהווה מבנה של בדות שעשוי מחומרי המציאות.² ההווה הֶרְאֵלִית משמשת אפוא חומר גלם שהפנטסיה נבנית ממנו ומעצבת אותו כהווה אוטונומית. התוצאה היא שהסדר הידוע של הדברים קיים ונשבר בעת אחת ותכניה של המציאות מתממשים ומתבטלים כאחד בתוך מרקם המציאות הברויה של היצירה האמנותית.³

באמצעות המילים היצירה בוראת עולם דמוי חיים הבנוי לא ממושגים אלא מתופעות, לא מהפשטה אלא מהוויה. הרעיון המילולי לובש אפוא ממשות – לא כסמל ולא כנמשל ולא כמושג, אלא כמיתוס⁴ שבו המשל והנמשל מתאחדים, והוא נוגע ולא נוגע בעולם הממש. יחסה של הספרות כלפי החיים ממוקם אפוא בין ההפשטה הלוגית ובין ההגשמה הגולמית, והוא נע מאימפרסיה (ביחס למציאות) לאקספרסיה (של תכניה האוטונומיים של היצירה החדשה). הדמיון היוצר מונע את הזהות עם הֶרְאֵלִית הקיומית ובכך מונע גם את איפוסה של היצירה לכדי תצלום מילולי של ההווה; ואילו ההדמיה הספרותית, הכעין־ממשית, של החיים מקבעת את דפוסי הדמיון וגבולותיו ומעצבת את המילים בשפתה של ההווה. כך נמנעות הספיריטואליזציה המחשבתית של היצירה וצמצומה של זו לכדי הגות אנושית גרידא.

בנקודות אלה בא לידי ביטוי הניגוד הקוטבי שבין הספרות לפוליטיקה: בשאלת הגדרתה של הפוליטיקה אמנם קיימת מחלוקת עקרונית בין התפיסה המקסימליסטית נוסח אריסטו,⁵ המזהה את הפוליטיקה עם החיים, ובין הגישות המינימליסטיות־האינסטרומנטליות נוסח הכנסייה⁶ ונוסח ההגות האינדיווידואליסטית־הרציונליסטית של המאה הי"ז והי"ח.⁷ אבל מקובל על שתי הגישות שהפונקציה הפוליטית מתמקדת במיסוד הציבורי של החיים ובממשותם האקטואלית. הזירה הפוליטית מצויה לפי טיבה במצוי וברצוי של עולם הממש ואיננה דמוי הממש.

בראייה רחבה מכילה המערכת הפוליטית את ההפשטה המושגית של הפילוסופיה הפוליטית, את תפיסת העולם ואת חזונות האמונה. בראייה צרה אמונה הפוליטיקה על המיסוד, החקיקה והאכיפה של מנהל וסדרי מנהל תקינים. הרצף נע אפוא בין עיצובו של אקלים הרעות ובין מיסודם האקטואלי של חיי הציבור, ומרחב הפעולה הפוליטית נע מקונצפטואליזציה אידיאולוגית של הגדרת הזהות והשקפת העולם ועד

2. ראה כתבתו של ס' יזהר, 'בטרם אחרי ש', ידיעות אחרונות (תרבות וספרות), 24 בפברואר 1978.

3. ראה: ג' לשם, 'משא הנמלה', מעריב, 11 במאי 1990.

4. P. Valery, *Selected Writings*, pp. 199-201

5. ראה למשל: E. Barker, 'Greek Political Thought and Theory in the Fourth Century', in: *The Cambridge Ancient History*, 6, Cambridge 1927, chap. 16

6. R. W. Carlyle & A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, vol. 1, part 3, London 1903, pp. 180-190

7. ראה: ה"י מורגנטאו, פוליטיקה בין האומות, א, ירושלים 1968, עמ' 4-6, 10-11, 114, 296, 322; כמו כן ראה: נ' רוטנשטרייך, עוצמה ומוסר, ירושלים 1963, עמ' 97-99, 106;

וראה גם: A. J. Toynbee, *A Study of History* (Abridgement of vols. 1-6 by D. C. Somwell), London-New York-Toronto 1946, pp. 495-505

למיסודן של נורמות במערכת של חוק ושיטור. המכנה המשותף לכל אלה היא הטבעתה החד-משמעית של החותמת האנושית במציאות הקיום, בין שהחשיבה הפוליטית והמעשה הפוליטי פועלים לחיזוקו של הקיום ובין שהם חותרים לתיקונו או אף לשינויו הטוטלי בבחינת 'תיקון עולמות', המטרה היא תמיד התוצאה המעשית בסדריה ובנוהליה של החברה; ולפיכך הקביעה הפוליטית היא פרדיגמה לקביעתן של נורמות, לביצועה של מדיניות ולהגדרה של כל הוויה ציבורית.

העלילה הספרותית והעלילה הפוליטית-ההיסטורית נבחנות אפוא שתיהן כאופניה של אמירה אנושית כלפי הקיום; מכאן האמביוולנטיות של אמירה הווייתית-אשלייתית-דימויית, ומכאן החדות הבוטה של אמירה לוגית-הווייתית. האמירה ההיסטורית-הפוליטית נוגעת בממש נגיעה מוחלטת והיא נעה בין הקצוות של קונצפטואליזציה חברתית ובין מעשיות צרופה. ואילו הספרות היא תמונת חיים דמיונית אלטרנטיבית ש'ממשה' נוגעת במעגלים כעין-חברתיים וכעין-הווייתיים, והיא בבחינת תמונת ראי לאותה ממשות שהפוליטיקה אחוזה בה.

ואולם הגדרתה של הספרות כ'אמירה'⁸ היא למעשה קטגוריזציה חוץ-ספרותית של הספרות, זו הלקוחה מתחום עולמה של המציאות ההיסטורית והמדינית. ב'השתלטותן' של התפיסות הפוליטיות בבדיקת הספרות משתקפת, למעשה, 'ההשתלטות' הפוליטית על החיים - האקטיביזם המובהק של התופעה הפוליטית וההיקף הטוטלי של אקטיביזם זה במעגלי הקיום וההתבוננות האנושיים.

ב. היסוד המחאתי-המהפכני

נגיעתה של ההתבוננות הספרותית בשאלת ההיסטוריה והפוליטיקה מעוררת שאלות שהן בתחומה של ביקורת הספרות: מה מקומה של אינטרפרטציה פוליטית בהבנת הספרות? ה'נגיעה' הפוליטית בביקורת הספרות משיקה לשאלות 'חוץ-ספרותיות' נוספות - היש ליצירה הספרותית (ולטופר) פונקציה חברתית? מהו, למעשה, משקלה הסגולי של הספרות בתרבותה הפוליטית של החברה: האם היא באה לשקף תרבות פוליטית? ויתרה מזאת, האם היא לבקר ולשפוט תרבות פוליטית ומציאות היסטורית?

ההשקפה שיש לראות ביצירת הספרות מבנה סגור בתוך עצמו, חופשי מלחציה של הדינמיקה הפוליטית, מצאה את ביטוייה באסכולה של 'הביקורת החדשה',⁹ שהיתה למגמה השלטת בחוגים הספרותיים של ארצות-הברית בשנות ה-50. אסכולה זו התמקדה בשקסט כתופעה בלבדית, משוחררת מכל קונטקסט שאיננו בתחום המארג

8. מעניינת האבחנה שעושה א' האו בין ההגדרה של 'רומן חברתי', שבו החברה היא נתון אקסיומטי שבתוכו נרקמת העלילה, ובין הגדרות של 'רומן פוליטי' שבו קיימת אמירה של שיפוט ושל ביקורת על החברה עצמה. ראה: א' האו, פוליטיקה והרומן (תרגמה תמר עמית), 'ירושלים', 1989, עמ' 206.

9. שם, עמ' 9-10.

הלשוני-הטקסטואלי המובהק. כנגד אסכולה זו קמה האסכולה של 'הביקורת הישנה', כפי שהעידו על עצמם מבקרי ספרות כאירווינג האו וג'ורג' שטיינר. אלה נרתעו מן הצמצום הבלשוני-הפורמליסטי של הספרות וקיבלו עליהם 'את הסיכון שבראיית הספרות בהקשר המלא של החיים האנושיים'.¹⁰

מאז שנות ה-50 התיישנה 'הביקורת החדשה' במידה רבה, ושוב אין משמעות אקטואלית למחלוקת הזאת שבין חדש לישן בחקר הספרות. אבל למרות הפרשנות הקונטקסטואלית המקובלת עדיין מצויים הדים לאי-הנחת שיש לסופרים¹¹ ולמבקרי ספרות מאקטואליזציה פוליטית גורפת אם בפרשנות הספרותית ואם ביצירה הספרותית גופא.

בספרות הישראלית, למשל, אפשר להבחין מאז שנות ה-60 בשני זרמים מקבילים בגישתה של הספרות לפוליטיקה. מצד אחד החלו סופרים להתנער ממחויבות לאומית, מן החלוציות המגויסת נוסח משה שמיר או הביקורת הכואבת נוסח ברנר, ובעיקר מן האפוס הלאומי שבשירי נתן אלתרמן. עם ההתנערות הזאת התפתחה המגמה ל'אוטונומיה' תרבותית כגון זאת שהטיף לה, למשל, המשורר נתן זך. כך החלה להיווצר שירה אינדיווידואליסטית הגיוונה מן האופנה הניהיליסטית של שנות ה-60, שירה המחפשת ממד אוניברסליסטי לקיומה ומשום כך מבקרת את המוטיבים הלאומיים-הפוליטיים של ספרות דור התקומה.

אבל מן הצד האחר הוסיף פן אחד של ביקורת הספרות לראות את הסופר כנושא הלפיד של החזון הלאומי והטיח ביקורת ב'נייטרליות' הלאומית של האופנה הספרותית החדשה. נציגה הבולט של גישה 'מעורבת' זו הוא ברוך קורצויל, ודוגמה אופיינית היא ביקורתו על יצירתו של א"ב יהושע. בסיפוריו של יהושע ראה קורצויל דוגמה של ספרות לא מעורבת - ומשום כך רדודה - בספרות הישראלית המודרנית.¹²

בוויכוח זה שבין המבקר לסופר משתקפת כמובן מבוכת המעבר של האינטלקטואל הישראלי מן החזון אל המדינה, מן החלוציות אל הפרגמטיות.¹³ כמו כן באה לידי ביטוי מבוכת המפגש של המדינה היהודית עם מהפכת התרבות הציונית שעיצבה את המדינה שברוך. ברוך קורצויל, שכה היטיב להכיר בסיפורי עגנון את התהומות על קו השבר שבין מסורת למהפכה ובין חיי העיירה למדינת לאום יהודית, שולל את המוצא המודרניסטי-האינדיווידואליסטי הבתר-ציוני של התרבות הישראלית בשנות

10. שם, עמ' 10.

11. P. Valery, *Selected Writings*, p. 132. רתיעה כזו מצויה אף אצל סופר פוליטי מובהק

כמ' קונרדה. על כך ראה בספרו של האו (לעיל, הערה 8), עמ' 204. כזאת היא גישתו של הסופר ס' יזהר. ראה למשל כתבתו 'בטרם אחרי ש' (לעיל, הערה 2).

12. ב' קורצויל, חיפוש הספרות הישראלית: מסות ומאמרים, רמת-גן 1982, עמ' 106.

13. זו פרשנותו של מיכאל קרן. ראה: M. Keren, *The Pen and the Sword: Israeli Intellectuals and the Making of the Nation-State*, Boulder, CO 1989, p. 43

ה־60. אבל נוסף על כל אלה באה כאן לידי ביטוי הגישה הקונטקסטואלית של ביקורת הספרות, זו הגרתעת מן ה'נייטרליות' הפוליטית של הספרות האינדיווידואליסטית ורואה באמירה החברתית-הציבורית של הסיפור מרכיב הכרחי של המרקם העלילתי ושל תמונת העולם היצירתית; מרכיב שבלעדיו מאבדת היצירה מאמינותה כתופעה ספרותית אותנטית.¹⁴

בסיכומו של דבר משקפת הדילמה של שנות ה־60 גם את מדינת ישראל של 'אמצע הדרך', גם את הנגיעה העמוקה והדרמתית של הסופר הישראלי בהוויית קיומה של מדינתו, וגם את השאלה הפתוחה בדבר משקלן של האמירה הפוליטית והאינטרפרטציה הפוליטית בתבנית עולמה של הספרות.

מהי אפוא הפונקציה החברתית של הסופר? בנקודה זו באים לידי ביטוי הקושי שבעצם הגדרתו החברתית של איש הרוח והקושי בקשר שבין מחויבותו הציבורית בתוקף היותו 'איש הרוח' ובין המחויבות של יצירתו כלפי הקטגוריות הספרותיות. על יחסן של הקטגוריות האלה כלפי העולם הפוליטי הדעות חלוקות: ג'וליאן בנדה, למשל, רואה בפרישות מן הדינמיקה הסוחפת של המאורעות תנאי נורמטיבי לאמתותה הפנימית של היצירה הרוחנית וליושרו האינטלקטואלי של איש הרוח. מכאן טענות-מיהתו על 'בגידת האינטלקטואליזם'¹⁵ במלחמת העולם הראשונה. ואילו אצל נאהירני,¹⁶ בפרשנותו ההיסטורית על האינטליגנציה הרוסית וסופריה, מוגדרת היצירה הרוחנית במחויבותה הציבורית והמוסרית העמוקה. בחינתה של הספרות על-פי גישה זו היא באמירה החברתית שלה דווקא ולא בפורמליסטיקה המבנית-הצורנית העצמאית של עולמה. נאהירני מגדיר אפוא את אנשי הרוח 'men of conviction', כלומר אנשי אידיאה בעלי אידיאל. על-פי תפיסה זו מחויב הסופר בבשורה חברתית ו'בקשר הרוח' שבין יצירתו ובין ערכיה ודפוסייה הפוליטיים של מדינתו.

בשני הקצוות הדיכוטומיים האלה של 'פרישות' מכאן ושל 'בשורה' מכאן משתקף הניסיון להתיר את מבוכת הקשר שבין עולמות הרוח ובין האקטואליות הסוחפת של החיים הפוליטיים. ואילו מיכאל וולצר¹⁷ משלב בגישתו פרישות ומחויבות ומגדיר את הפונקציה האינטלקטואלית בחברה כפונקציה כפולת פנים: לעולם היא מחויבת כלפי החברה, ולעולם היא ביקורתית כלפיה. פרישות מוחלטת מן החברה לא תיתכן לדידו; ואילו סמיעה מוחלטת בתוך החברה גם היא אינה אפשרית לאנשי רוח בעלי שאר-רוח. האליטיזם הרציונלי-מוסרי-אסתטי מזה (אבל לא כאיש רוח הפרוש מן העולם), והציבוריות המחייבת מזה (אבל לא כקונפורמיזם פרגמטי) הם שקובעים לדידו של

14. ב' קורצויל, חיפוש הספרות הישראלית, עמ' 108.

15. J. Benda, *The Betrayal of the Intellectuals*, Boston 1955.

16. V. Nahirny, *The Russian Intelligentsia: From Torment to Silence*, New Brunswick, NJ 1983.

17. M. Walzer, 'The Politics of the Intellectual: Julian Benda's La Trahisom des Clercs Reconsidered', in: W. Powell & R. Robbins (eds.), *Conflict and Consensus: A Festschrift in Honor of Lewis A. Coser*, New York 1984, pp. 370-377.

וולצר את מקומו של האינטלקטואל, והסופר בכלל זה, בחברה. בדומה לכך, ראלף דארנדרוף ממשיך את האמירה הספרותית לדמותו של השוטה השקספירי,¹⁸ זה שתפקידו להצביע על האמיתות האוניברסליות של המוסר האנושי כנגד הגחמנות האישית או הלאומית הצרה.

בסיכומם של דברים אין מנוס אפוא מהגדרות אמביוולנטיות, שכן האמביוולנטיות כפונקציה החברתית של היוצר חופפת את תכונות האמביוולנטיות – של תלות, אשליה, דימוי ואוטונומיה – המקשרת בין ההווה ליצירה; ואמביוולנטיות זו היא לשד העצם בקשר החיים של היצירה האמנותית. הפונקציה החברתית האמביוולנטית מסכלת את אפשרות התבטלותה של ההשראה בפני לחצם של מאורעות ציבוריים, אבל היא גם מונעת את האופציה של היעדר רלוונטיות. תוצאה בלתי נמנעת מן הגישה האמביוולנטית היא המבוכה המוצאת את ביטויה בעמדות האתיות-האסתטיות-הפוליטיות השונות ובאופנות החולפות של הספרות ושל ביקורת הספרות. תוצאה אחרת היא עמידתה הדיאלקטית של הספרות כלפי המציאות, עמידה המשלבת מתאה והזדהות: כפל הפנים ביהסו של החיזיון הספרותי כלפי הוויית הממש מציב את הספרות בעמדת תצפית מיוחדת במינה: הדמיון, היצירתיות והפנטסיה קובעים את הריחוק המאפשר קביעה נייטרלית, מקורית, מעין שיפוטית כלפי מערכת הקיום ותבניותיה הפוליטיות. ואולם ההדמיה החיה, המוחשית, הכמו-ממשית של תמונת המציאות גורמת להזדהות עמוקה עם החיים במלאותם ובמוחשיותם, והתוצאה היא ביקורת מפוכחת מזה ואמפתיה עמוקה מזה.

ג. רובדי העומק של הבנת המציאות

מזווית דיאלקטית זו של מעורבות וניכור מעמיקה הספרות ראות אל ריבוי המשמעויות, ריבוי הרבדים וריבוי האפשרויות וההתפרשויות החבויים כולם בתהומותיה של ההווה הִרְאֵלִית. האמביוולנטיות הספרותית כלפי החיים מעניקה, כדברי דוסטויבסקי, היבט של 'ראליות גבוהה', דהיינו, ביטוי נאמן לא לסדר הפנומנולוגי של המציאות דווקא, אלא לכאביה, לבעיותיה, לכפל פניה ולחביוני נשמתה. הרי זו דרך לראיית הממשי לא בהצגת העולם בנוסח הוֹאֵנֶר הקרוי 'הרומן הראליסטי', אלא בחתירה אל חוויית החיים והתנסויות העומק הקשורות בנושא האנושי – בין שהוא מופשט, ממוסד או פוליטי.

להיבט הפוליטי באמירות חוץ-ספרותיות אלה של ראליות ספרותי 'גבוהה' ישנה חשיבות ראשונה במעלה; משדה התבוננותה המבקרית-מתחבטת-אוהדת של היצירה הספרותית עולה על פני השטח 'התת מודע' של הישות הקולקטיבית המוצהרת והממוסדת – לא הדוגמות הסכמטיות של מצעים פרוגרמטיים, אלא המאוויים

18. R. Dahrendorf, 'The Intellectual and Society: The Social Function of the "Fool" in the Twentieth Century', in: P. Reiff (ed.), *On Intellectuals*, New York 1970

וחיפושי הדרך; לא התאוריה הכוללנית, אלא המקרה המוחשי, המסוים; לא האמירה ההצהרתית אלא התהיות, הספקות והדילמות שמאחוריה; לא המבנה הממוסד, אלא מיתוסים, דעות קדומות, רצונות ופחדים אישיים-ציבוריים, שכהגדרתו של קרל מרקס הם בבחינת התשתית של מבנה העל של הפנומנולוגיה הפוליטית. בתהומותיה של תשתית זו חבויים היסודות שמוצאים לבסוף את ביטויים במערכות משטר ומדינה ובדפוסי מוסר ותרבות פוליטית.

הפרשנות הפילוסופית-הפוליטית של הטקסט הספרותי אכן מתמקדת באמירות עומק אלה לשם חשיפתם והבנתם של גורמי יסוד בדינמיקה הפוליטית. גורמים אלה הם, כאמור, בעצם מהותם של הדברים, אבל בהיותם אמורפיים, מורכבים ומודחקים הם מתחמקים מתפיסה לוגית ומהסברים לוגיים צרופים.

אין מנוס ממרחב של אמביוולנטיות גם באשר לתכניה ולהגדרותיה של הפרשנות הפוליטית. ובין הקצוות - פורמליזם טקסטואלי צר מצד אחד וסמלנות אידיאולוגית חוץ-ספרותית מצד אחר - מאפשרת הראייה האמביוולנטית שמעניקה הספרות הצצה בלבד אל מבנה העומק של הפנומנולוגיה הפוליטית ולמעגליה הדיאלקטיים-האמביוולנטיים של מערבולת הקיום האנושי.

בראש ובראשונה קיימת הפרשנות האידיאולוגית הפוליטית של הקורא.¹⁹ זו אפשרית כאחד מאופני הפירוש הרבים של הטקסט, אם על-פי הקונטקסט של הזמן, של המקום ושל הגאוגרפיה הרוחנית של הסופר, אם על-פי עולם האסוציאציות והעמדות האישיות של הקורא, ולא כל שכן על-פי המשמעות המתבקשת מתוך היצירה עצמה.

אופן אחר של סמלנות פוליטית מצוי בשילוב גלוי ומשמעותי של חומרים ארס-פואטיים בטקסט גופו - בתוככי החיזיון הפנימי של בדיה ושל השראה, כלומר, הסופר עצמו מצמיד את יצירתו לרקע מסוים וקובע בכך פרשנות פוליטית המחויבת גם על-פי קניימדה טקסטואליים-פורמליסטיים מובהקים.²⁰ כך נערך בליל של טקסט ושל קונטקסט, של מסומל ושל סמל, בין הנפשות הפועלות ביצירה ובין גיבוריה האמתיים של התקופה ושל הארץ. ואמנם, השאלות הקיומיות של העלילה משלבות, מן הבחינה הטקסטואלית, שאלות שבתחום תמונת הדמיון עם שאלות שבתחום הקיום הפוליטי המוחשי.²¹

19. דוגמה לפרשנות פוליטית מובהקת היא פרשנותה של המשוררת ש' שפרה לספרו של עמוס עוז מיכאל שלי; ראה: ש' שפרה, 'לא לבעול, ולא בשמחה: על בעית האהוב הזר בספרות הארץ-הישראלית', בתוך: 'רטוש, מנצחון למפולת, תל-אביב 1976, עמ' 269-277.

20. כך מתאר אותו דוסטויבסקי: 'צבע פניו עדין ולבן מאד, חכלילותו בהירה וצהה מאד, שיניו כעין הפנינים, שפתיו כעין האלמוגים - לכאורה יפהפה, ועם זה כאילו מאוס ... אך עברו כמה ירחים והחיה הראתה פתאם את צפורניה, שדים (תרגם שלמה הרברג), תל-אביב 1974, עמ' 44, וכן עמ' 10, 413.

21. 'תדע הרי זה אות באות כמו רוסיה שלנו. שדים אלה היוצאים מן החולה ובאים בחזירים - הרי הם כל הנגעים, כל הבואש, כל הזוהמה. השדים ובני השדים שנצטברו בתוך החולה הגדול והיקר שלנו, ברוסיה שלנו, במשך דורות, דורות, שם, עמ' 638.

אופן מקסימלי של פרשנות פוליטית מצוי בהפיכת הפוליטיקה עצמה לנושא הסיפור עצמו. בנקודה זו מיטשטשת ההבחנה בין הפרשנות הפוליטית של הספרות (השייכת לתחומה של ביקורת הספרות) ובין קטגוריזציה של הספרות עצמה והגדרתה כספרות פוליטית.²² בקטגוריה זו ניתן להבחין בדירוג²³ של עוצמתו ומרכזיותו של הנושא הפוליטי, החל בתמונת עולם רבת מישורים ורבת היבטים וכלה בספרות שהנושא הפוליטי ממלא את כל חלל עולמה: ברצף זה מצויים ההגחכה של הפוליטיקה בנוסח ספר המדינה לעגנון, המניפסט הפוליטי המובהק כדוגמת 'אגדת שלושה וארבעה' לביאליק והפולמוס הפוליטי המתריס בנוסח כלפי תשעים ותשעה ספר המאמרים של אורי צבי גרינברג (שאותם כינס מן הפרסומים בעיתונות הפועלים). ובקטגוריה זו מצויים כמובן השירים שנכתבו נגד מלחמת לבנון, כגון 'אימאז' בכיירות' ו'דילמה של משורר' לאריה סיון, ו'שיר No טיפוס' לנתן זך. ועוד נכללות בקטגוריה זו ספרות המחאה כגון 1984 של ג'ורג' אורוול וכמובן הספרות הפוליטית הפלקטית כגון אלטנוילנד של הרצל, שבה משמשת הבדיה אמצעי טכני לאמירה פוליטית שקופה.

המכנה המשותף במגוון זה של יצירות ספרותיות היא הידרשותה של הספרות לאמירה פוליטית בוטה ומוצהרת, וזאת לאו דווקא - ובוודאי שלא תמיד - משום דלותה של ההשאה האמנותית, אלא מחמת דחיסותה של הפוליטיקה ואף הזדקקותה של זו לביטוי ספרותי, כדברי המשורר אורי צבי גרינברג:

וכי איני יודע לשיר תְּאֹת הוֹד לְנִשְׁוֹתִי?
 וכי איני יודע פּוֹט כֵּל נוֹף בְּסַעְמֵי נְגִינָה?
 וכי איני שומע בְּכַמִּירַת-דְּחָמִים לְכֵל שֶׁה פּוֹעָה
 רַח־לְמַעַע בְּצֵל סִבָּה?
 אֶךְ אֵינִי שֶׁר הוֹד לְנִשְׁוֹתִי וְלֹא עָלֵי נוֹף וְעַל שֶׁה,
 אֲנִי שֶׁר עַל אֶדָם וּמוֹלְדֵת בְּתוֹגַת תְּכֵמֶת הַמַּסְכֵּן.²⁴

ואלה דבריו בכלפי תשעים ותשעה:

סרקו בשרי במסרקות של ברזל - ומן השאלה לא אחדל - כיצד כותב משורר עברי סוניטות ואידיליה? פטררקה - כן. לונגפילו - כן. משורר עברי - לא! אנו, יהודים שכמותינו, וסטרוקטורה אמנותית לשם אמנות סתם, לשם

22. מאלפת הגדרתו של חנן חבר ל'שירה פוליטית'. ראה: ח' חבר, 'ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ ישראל', חיבור לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984, עמ' 71-74.

23. חנן חבר מפריד בין אמירה פוליטית ל'אידיאולוגית', כאשר האחרונה מגויסת באופן שיטתי לעיצובה של תודעה קולקטיבית. ראה: ח' חבר, 'שבחי עמל ופולמוס פוליטי', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה-בוקר 1989, עמ' 130-131.

24. א"צ גרינברג, 'הממשיל משלים', כלב בית, תל-אביב תרפ"ט, עמ' עד-עה.

יעודים ספרותיים בעלמא, בהמשיכנו לחיות חיים-בין-הבתרים, יהודים שכמותינו, באימת העתים ... אנו ומכניסמוס ספרותי, בדומה ללועזיות? – לא.²⁵

מה משקלה הפוליטי של מגויסות ספרותית זו? והכוונה היא מעבר ל'מבע הקביעת'²⁶ של הספרות ומעבר לאמירת ה'הן' או ה'לאו'²⁷ הפוליטיים, שבצוק העתים הספרות מחויבת כלפיהם. למעשה השאלה מכוונת אל אפשרות הגדרתה של היצירה הספרותית הפוליטית עצמה כסוג מסוים של פעילות פוליטית, בשעה שלהתממשתה הלשונית יש משמעות והשלכות אקטואליות בתחום המציאות החוץ-ספרותית.

ענייננו אינו במידת החיסותה של האמירה הפוליטית-ההיסטורית בספרות, אלא במשקלה של האמירה הספרותית כמחוללת מאורעות היסטוריים. בעתות משבר ושידוד מערכות פוליטי-חברתי, שהן השעות ה'פלסטיות' של ההיסטוריה, הפוליטיקה מככבת, מטבע הדברים, במרכזה של הבמה הספרותית. עוצמתם המובהקת של המאורעות היא הקובעת לעתים את נושאה ותכניה של הספרות. ואולם אם נגזור גורה שווה בין הספרות לפוליטיקה נשאלת השאלה אם ייתכן גם קשר תלות מהופך, שבו יש לספרות השפעה על עיצובו וקביעתו של סדר הדברים הפוליטי? ובניסוח קיצוני יותר אפשר לשאול אם יש לה ליצירה הספרותית פונקציה אוונגרדית בהקשר הפוליטי של הקיום?

מעיון בספרות העולם מתקבל הרושם שבמכלול הקשרים שבין ספרות לפוליטיקה קיימות לכאורה תופעות של ייחוד לאומי, של ייחוד אידיאולוגי-פוליטי ושל ייחוד היסטורי, שמשקלה הפוליטי ואף האונגרדי של הספרות מזדקר בהן, בבחינת מורה דרך בקביעת הנושאים והבעיות של סדר היום הציבורי: כזאת היתה, למשל, הספרות הרוסית הגדולה במאה ה"ט. בחינתה של ספרות זו כשופרה של החברה המהפכנית של רוסיה – גם ביטוי וגם מורה דרך אידיאולוגי – היא תופעה ידועה²⁸ בביקורת וגם בהגדרתו העצמית של הסופר הרוסי. הקבלה מעניינת אפשר למצוא במשקלה הסגולי של הספרות העברית בראשית צמיחתה של התנועה הצינונית וב'דור התחייה' של הספרות הישראלית. דבריו של הסופר חיים הזו הם עדות נאמנה לכך:

המשוררים העברים בימים ההם לא שירים בעלמא כתבו. כל שיר נפל בישראל כמאורע, כמעשה גדול, עורר והסעיר והדריך מנוחה. ובראש כולם

25. א"צ גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ו.

26. ראה: J. Z. Austin, *How to Do Things with Words*, Boston, MA 1979.

27. על המחאה נגד מלחמת לבנון ראה: ח' חבר ומ' רון, 'שירת המחאה ואחריה', פוליטיקה, 1 (יוני 1985), עמ' 24-25.

28. כדברי מירסקי: 'המסר הוא שקבע ולא האמנות'. D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, New York 1949, p. 303; See also T. G. Masaryk, *The Spirit of Russia: Studies in History, Literature and Philosophy*, vol. 1, p. 201, vol. 2, pp. 30-35, London 1955.

ביאליק, שהלך קולו כקול מוכיח בשער, מקטרג, תובע, קול צועק צעקה גדולה בחשכת הלילה ... כל שיר שלו לא לצורך השירה בלבד היה, זה ממילא - אלא גדולה מזו: לצורך העם, לצורך הדור והדורות הבאים.²⁹

למעשה קדמה למפעל המדיני עצמו מהפכת התרבות הלאומית, זו שהתגלמה בהחייאת הלשון ובפריחתן של הספרות והעיתונות העברית: הספרות היא שהחייטה וקבעה ועיצבה, באמצעות רומנטיקה מחודשת של עם וארץ, את תבנית הגאולה של המסורת המשיחית בישראל. וכשם שאברהם מאפו עיצב את תמונת מחוז החפץ, כך עיצבו ברדיצ'בסקי וברנר את המרי במסורת, וטשרניחובסקי אימץ את התרבות המערבית, ומשה שמיר הוליד בספריו את 'מיתוס הצבר'. הספרות היא שביטאה אל נכון את ההתחבטות הגדולה של החדש לעומת הישן, אלה באלה הצטלבו אלגיה כואבת, רנסנס, המשכיות, הגשמה מהפכנית, חילון, ביקורת, שנאה ומרד - הכול כאחד ובעת אחת. ובכך 'הנפיקה' למעשה הספרות העברית החדשה את תעודת האחריות ואת 'כרטיס הביקור' של הציונות כלפי היהדות והגדירה את הלגיטימציה המהפכנית של התנועה החדשה ברצף ההיסטוריה של עם ישראל.³⁰

ייחודיות הקשר שבין הספרות להיסטוריה מתגלית גם בתופעה הרדיקלית: בסוציאליזם נוסח אמיל זולא והקומוניזם נוסח גורקי, מאיקובסקי ואלכסנדר פן, באפוס הלאומי-משיחי בשירתם של אדם מייצקיץ ושל אורי צבי גרינברג, וגם בפילוסופיה המרקסיסטית-האקסיסטנציאליסטית³¹ בסיפוריו ומסותיו של ז'אן פול סארטר.³² בכל אלה מסושטש, כמובן, התיחום שבין ספרות לאידיאולוגיה פוליטית. יתרה מזו, האמנות וה'אני' מאמין' הפוליטי-המהפכני משמשים בערבוביה גם ביצירתה של מלאכת האמנות וגם בעיצובו של אקלים דעות מהפכני למען החלתו של חזון לאומי או חברתי.

טשטוש דומה של התחומים ואוונגרדיות פוליטית מובהקת אפשר לראות בספרות המחאה כנגד משטרים טוטליטריים: מסולז'ניצין ועד קוננרד ניצב כוחה היחיד של המילה במאבק חזיתי כנגד כוחה המוחץ של מדינת המשטרה.

מה אפשר להסיק אפוא מדוגמאות אלה? היש 'חוקיות' כלשהי למשקלה הסגולי של הספרות בפוליטיקה? ואכן, הדינמיקה הספרותית-הפוליטית בהקשרים אלה איננה מקרית. בראש ובראשונה מצוי בכל אלה המומנט המהפכני. מרכיב המחאה במרקם הספרותי, שהוא כאמור מאפיין של קבע במהות האמירה הספרותית כלפי העולם,³³ משיק אפוא ללהט המהפכני של תופעות פוליטיות רדיקליות.³⁴ הספרות

29. ח' הוז, משפט הגאולה, תל-אביב 1977, עמ' 308.

30. ראה לדוגמה: פ' גינוסר, 'ביאליק, ברל וברנר: "הלכה ואגדה" ושתי תגובות', בתוך: הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 69-76.

31. ראה: C. C. O'Brien, *Writers and Politics*, New York 1967, pp. 64-71.

32. ז'פ סארטר, ספרות מהי, תל-אביב תשכ"ז.

33. א"צ גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, עמ' לא-לב.

34. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 10.

בעלת העוצמה הפוליטית באה לאשש אפוא, בנוסח שילס,³⁵ את הלגיטימיות האימננטית של המהפכה, ולגיטימיות זו מוצאת את ביטויה בחיפוש אחר חוון המהפכה הלאומי או החברתי (כך הספרות הרוסית וכך גם הספרות העברית), או כמחאה מהפכנית נגד משטרים שהם עצמם בבחינת 'מוטציה' מסוכנת ל'מיתוס האומה ולחזון המהפכה', על-פי ההיגיון האירוני של ההיסטוריה.³⁶

ואולם המהפכה עצמה אינה המאפיין היחיד של תופעות אלו: ככולן מצוי דפוס מהפכני ייחודי, הוא המומנט החזוני של 'המשיחיות המדינית'.³⁷ דפוס זה שואף לא למהפכה אלא לגאולה. באמצעותה של הפוליטיקה ובכלים היסטוריים-אנתרופוצנטריים מובהקים שואף הרדיקליזם המהפכני להחיל בתוך החוויה את חלום הגאולה הדתי של עולם החסד האולטימטיבי.³⁸ תהא זו אפוא מהפכה שבאמצעות המעש האנושי תביא לידי הגשמתם המיוחלת של החלומות האנושיים ולשינוי טוטלי בסדרי הטבע ובתמונת העולם.

תבנית הגאולה המהפכנית מורכבת, בעיקרון, משני יסודות: שלילת המציאות ודה-לגיטימציה שלה לצד חזון האמונה במציאות אלטרנטיבית. גרעין הרדיקליזם הפוליטי טמון במתח שנוצר מן הניגוד המשועשע שבין תהומותיה המיסוריים של מציאות דחוויה ובין תכניהם האוטופיים של חזונות הגאולה.³⁹ זו, בעיקרו של דבר, תמונת עולמו של עידן הרומנטיקה הפוליטית של אירופה אחרי המהפכה הצרפתית הגדולה:⁴⁰ תרבות החילון, רעיונות הרציונליזם הליברלי ותורות השוויון האוטופיסטיות הפיחו במאה הי"ז והי"ח את התקווה הגדולה לעולם חדש נאור בנוסח 'החירות, האחווה והשוויון' שחרתה על דגלה המהפכה הצרפתית.⁴¹ ואמנם, מהפכה זו היתה גולת הכותרת של האופטימיות האנושית החדשה, של הדה-לגיטימציה של הישן ושל האומץ החדש הכרוך בשינוי סדרי בראשית. ואולם דא עקא שהמהפכה הצרפתית הסתיימה בדספוטיות מהפכני מזה וברסטורציה של הישן מזה. ירושתה של המהפכה הגדולה היא בסיכומו של חשבון מטען מתעתע של תקווה ושל אכזבה.

אכן אלה הן שתי הפרדיגמות של התקופה הרומנטית: התמדתו העיקשת של חלום המהפכה בדבדבד עם ודאות הידיעה של התנפצותו. הגשר בין המרי המהפכני ובין

35. E. Shills, 'Intellectuals, Tradition, and the Traditions of Intellectuals: Some Preliminary Considerations', in: S. N. Eisenstadt & S. R. Groubard (eds.), *Intellectuals and Tradition*, New York 1973, part 1, pp. 30-31

36. 'סלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, א, תל-אביב 1981, עמ' 300-329.

37. 'סלמון, המשיחיות המדינית: השלב הרומנטי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 1-19. בעניין זה ראה גם: K. Chon, *The Pursuit of the Millenium*, London 1957

38. אלה בלפר, 'הדיאלקטיקה במשיחיות החילונית והקבלותיה התיאולוגיות', דעת, חוב' 2-3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 217-228.

39. כדברי תומאס מאן: 'קיימת בבסיס הדברים שאלה אחת בלבד בעולם ושמה: כיצד מתגברים? כיצד יוצאים לחופשי? כיצד בוקעים את הגולם והופכים לפרפר?' (תרגום חופשי מגרמנית): T. Mann, *Doktor Faustus*, Stockholm 1947, p. 309

40. 'סלמון, רומנטיקה ומרי: אירופה 1815-1848, תל-אביב 1973, פרקים ב, ה.

41. R. Rolland, *French Thought in the Eighteenth Century: Rousseau, Voltaire, Diderot*, London 1953, p. 13

חזון תקומתה של מציאות אנושית אחרת הוא אפוא, לפי טיבו של העיקרון הרומנטי, גשר של חוסר אונים.⁴² וכך נוצר מבוך בלא מוצא: במעגל סגור של רדיקליזם ורומנטיקה הויגו האוטופיה והשבר זה את זה אהרדי; מצד אחד – הכיסופים, האמונה, תקוות החזון ותודעת המהפכה, ומן הצד האחר – כאב ההתייחסות בניכור וברפיון הידיים. כאן, בשילוב הזה שבין להט האמונה ורפיון המעשה, נוצרת הדינמיקה האקטיבית בין ספרות לפוליטיקה.

למעשה ישנם שלושה שלבים במהלכו של הדפוס החזוני-המשיחי בראליה ההיסטורית: א) השלב החזוני שבו נולד החזון ונוצרו המתח והשבר בין המציאות לאוטופיה; ב) שלב ההחלה המהפכנית שבו נוצר פער חדש ובלתי נמנע בין עומק הכאב ושלמות החזון ובין התופעה המהפכנית החייבת להשתנות, להתפשר ולהתמסד, וכל זאת דווקא משום האקטואליזציה ההיסטורית של הרדיקליזם המשיחי; ג) השלב הבתר-מהפכני או בתר-משיחי שבו המציאות הפוליטית משקפת את ההחמצה, את המחיר, ואף את הדמוניזציה הפתולוגית של המשיחיות המדינית. בכל שלושת השלבים הדפוס המשיחי מייצר מתח בלתי נסבל בין המצוי לרצוי, בין הכאב לכיסופים, בין ביקורת המציאות לתורת הגאולה.

בנקודות אלה של מתח קיומי בתוך ההיסטוריה מתאפס הפער בין הספרות להיסטוריה. למעשה ישנם רגעים פלסטיים-אמביוולנטיים במומנטים החזוניים-המשיחיים של ההיסטוריה שחלות עליהם הפרדיגמות של עולם הרומנטיקה (לא במשמעותו של ה'אנר הספרותי'), ובכך תואמים שלושת שלביו של החזיון המשיחי-הרדיקלי דווקא לאפשרויות הגלומות בעולם הספרות: כהתרה – אמנם בדויה של הסבך הרומנטי של המציאות, כקול קורא ממחיש – ומעודד – להחלה המהפכנית המיוחלת, וכביקורת נבואית-מצפנית כלפי הסתאבויותיו של החזון המתגשם.

ככל שהפוליטיקה אמביוולנטית יותר ושבויה במעגלים פרדוקסליים של רומנטיקה ומרי, כן מתרווח הפתח לאמירתה הפוליטית של הספרות ולטשטוש ההבדלים בין ספרות לפוליטיקה באשר ל'חוויות' המגע עם המציאות: המגע האמביוולנטי של היצירה הספרותית עם עולם הממש הוא למעשה בבחינת 'רומנטיקה מתמדת', ויש בכך הקבלה מרתקת למעגלים הפוליטיים האמביוולנטיים של רדיקליזם ורומנטיקה. הספרות מצויה אפוא 'בבית' בפער ההגליאני שבין הוויה להכרה, פער שהוא מצוקתה הרומנטית של הפוליטיקה הרדיקלית:

ראו אחי [כך ברנר] מה אוהב את החיים, מה אשמח על רגשותי, על נשימתיו; לבי עולה על כל גדותיו ... אני אוהב את הטוב, את היפה, את הטהור, את הנשגב, את העז, את הצדק ... אני יודע כי רק עינויים נכונות לי בעתיד ... אני רעב ושבע ... גדולים היסורים.⁴³

42. מעניינים דבריו של פול ואלדי על ה'אנר הרומנטי בספרות: 'A romantic who has learnt his art becomes a classic', *Selected Writings* (see above note 1), p. 52

43. 'יה ברנר', 'בתוקף', בתוך: כל כתבי י. ח. ברנר, א, ורשה 1924, עמ' 129.

אולם הדינמיקה הספרותית הפוליטית אינה מתמצה בדמיון 'הרומנטי' בין ספרות לפוליטיקה 'ברנרית'. החומרים הפוליטיים הייחודיים נותנים מקום לא רק לביטוי ספרותי מובהק אלא אף לאקטיביזם ארס-פואטי של היצירה הספרותית; גם באשר להגדרה הסוציפוליטית של הסופר - כשותף מלא לכאב ולחלום של האינטליגנציה המהפכנית⁴⁴ - וגם באשר לפונקציה החברתית של היצירה הספרותית עצמה, וזאת בשלושת שלביו של החיזיון הרדיקלי.

השלב הראשון: הרומנט החזוני

בשלב הראשון של התחייה החזונית (שחלות עליה, כאמור, הפרדיגמות הרומנטיות של חוסר אונים וחוסר דרך שבין השבר המציאותי והחלום החזוני) משמשת הספרות ביטוי נאמן לכאב החזון ולחלום של החזון הרדיקלי; לפי טבעם הולמים הכלים הספרותיים את סיפורה של ההתחבטות האנושית בין חלום לשבר; אבל לפי טיבו של הסבך שהפוליטיקה הרדיקלית לכודה בו משמשת היצירה הספרותית תמונת ראי להחלה הנכספת של הגאולה. וכך, מתוך טשטוש ההבדל שבין הוויה לבדיה, מאפשרת הספרות מוצא למבוך הרומנטי של העולם הפוליטי.

בשתי דרכים ממלא 'האקטיביזם הפוליטי' את החלל שנוצר בהיעדר מיצוי של ממש של האקטיביזם הפוליטי: ראשית, בחשיפה חודרת של חוויית הניכור והגעגועים - פרי האמפתיה הספרותית המעמיקה, ושנית, בצירור 'ראליסטי' של חלום הגאולה - פריה הנפלא של הפנטסיה. מצד אחד חודרת הספרות אל עמק הבכא של האדם המחכה לגאולה, כדוגמת שלמה מולכו, הגיבור בסרילוגיה של א"א קבק. ומן הצד האחר נמצא למצוקת הגיבור הזה פתרון בדמותם של החלוצים - מחייה ובוניה של הגאולה כפי שהם מופיעים בשירתו המוקדמת של אורי צבי גרינברג⁴⁵ ובתבנית הגאולה המומחשת באוטופיה הספרותית נוסח אלטנוילנד.⁴⁶ הספרות משמשת אפוא חיל חלוץ בדינמיקה הדיאלקטית של הרדיקליזם. היא מתמקדת אמנם בתודעת הניכור ובתחושת המרי של הרומנטיקה, אבל בכוחה היוצר היא גם מושכת את המרי אל עבר הגאולה.

הכיצד? - באמצעות 'גיוסה' של החוקיות האמביוולנטית של האמירה הספרותית והאפשרויות הגזרות משני פניה של חוקיות זו - ההדמיה והדמיון, הסימולציה והפנטסיה: המוחשיות המעין ראיסטית של עולם הספרות מאפשרת פרטנות דקדקנית של ביקורת ההווה, אם בנוסח הסאטירה של ספרות ההשכלה העברית ואם בראליזם הנוקב נוסח 'חלכאים ונרכאים' של דוסטויבסקי. פן זה של 'הדמיה'

44. על מיקומו הייחודי של האינטלקטואל בקרב המהפכנים ראה: W. Gouldner 'Prologue to a Theory of Revolutionary Intellectuals', *Telos*, 26 (Winter 1976), pp. 3-36

45. ראה למשל: א"צ גרינברג, 'שירת המורדים', הגברות העולה, תל-אביב תרפ"ו, עמ' יח.

46. ב"ז הרצל, 'נס אירע כאן', אלטנוילנד: ארץ עתיקה חדשה (תרגום ד' קמחי), ב, תל-אביב תרצ"ט, פרק א, עמ' 64, וכן עמ' 373-374.

מקרב באותה המידה גם את חלום המציאות האלטרנטיבית: הממשות לכאורה של עולם היצירה העצמאית מחיה את האידיאולוגיה וממחישה את החזון. הלא ממשי מתממש,⁴⁷ לכאורה, ביצירה הספרותית ובכך מתרחשת הגשמה מעין חזונית, מבשרת ישועה, של העתיד הנכסף. ההדמיה הספרותית ממחישה אפוא את החלום הפוליטי, כמו 'ההיגיון הפואטי' בדברי הפתיחה של הרצל לספרו אלטנוילנד:

אם אל אנשים תבוא, ברכם גם בשם אביך־מחוללך, הוא מאמין: גם החלום יש לו ממילוי הפנאי, שאנו מבלים על פני האדמה. החלום איננו נבדל כל כך, כפי שנראה למישהו. כל מעשה־אדם, תחילתו חלום וסופו חלום.⁴⁸

ואילו הפן השני - הפנטסטי - של עולם הספרות הוא שפורץ את גבולות התודעה האנושית, מושך אותה למחוזות החפץ של האוטופיה, ומפיח בקרבה תמונת חיים. המעגלים הספרותיים הדיאלקטיים של פנטסיה דמיונית ושל פרטנות יומיומית כמו ממשית פועלים אפוא במשולב להפיכת הרעיון המופשט של האידיאולוגיה הרדיקלית להוויה נושמת. הספרות הרדיקלית באה אפוא 'בשליחות של נבואה עמוקה'⁴⁹ להסעין את פעולת האמת החוץ־ספרותית ברוחו נעדר הגבולות של החזון; כקולו הקורא של אורי צבי גרינברג בשירו 'צבא העבודה':

וְאֵנִי בְּתוֹךְ צֶבֶא הָעֵבוּדָה עַל חוֹף יָם הַתִּיכוֹן, עֲבוּדַת הַפֶּרֶךְ שֶׁפָּאָר לָהּ הַיְתוּמוֹת
בְּעֶרְב

וְאֵשׁ פְּפִירוֹסוֹת וְדָם הָעֵינִים בְּסוּפָה, כְּמוֹ יְהוֹמִים בְּסוּתָהּ שֶׁל מַלְכוּת הָעֵנִי.
אֲנִי אוֹכֵל אֶת לַחְמִי עִמָּהֶם, אֶת לֶחֶם הַפָּנִים, וְעַלֵּיהֶם וְעַלֵּי הַכּוֹכְבִים הַגְּדוֹלִים
נִצְבִים.⁵⁰

השלב השני: ההחלה המהפכנית וטורפיה 'המגויסים והזועמים'

הדינמיקה הספרותית־המהפכנית משנה פניה ברגע שהותר למעשה, ולא רק בתמונת היוצר הספרותית, המבוכ הרומנטי של הרדיקליוזם המהפכני: הפעילות היוצרת־המדמה של הסופר מושכת אל החלום הפוליטי כל עוד הוא בגדר חלום, אבל נסוגה אחור כאשר החלום מקבל סממנים אקטואליים של התגשמות; ואת מקומם של הדחף וההשראה תופסות עד מהרה הרתיעה והביקורת.

47. L. Shestov, *All Things are Possible* (translated by S. S. Kotliansky), New York 1928

48. ב"ז הרצל, 'פתח דבר', אלטנוילנד.

49. א"צ גרינברג, 'הברית', בתוך: באמצע העולם ובאמצע הזמנים: מבחר שירים משנות העשרים והשלושים (בחר ב' הרושובסקי), תל־אביב 1979, עמ' 55.

50. שם, עמ' 32.

דוגמה אופיינית לתופעה זו היא סיפור התפתחותה של הספרות הישראלית: במקביל לתפקידה החלוצי של הספרות העברית בעיצובו של האדם העברי החדש ובעיצובה של תרבות הארץ המתחדשת עלתה גם הדישה החברתית כלפי הספרות.⁵¹ ואולם עם ההתמסדות התנועתית והמדינית התפתחו עד מהרה מתח וניגוד בין ציפיותיה של החברה מן הסופר ומשקלו הסגולי בתרבותו המתחדשת של העם⁵² ובין הביקורת של הסופר כלפי הממסד ומנהיגיו, כדוגמת הביקורת שמתח שלונסקי על בן-גוריון בפגישת סופרים עם בן-גוריון בשנת 1948;⁵³ וזאת למרות הקשרים האישיים, המעמדיים והאידיאולוגיים ההדוקים בין אנשי הרוח בישראל ובין תנועת העבודה, ואף-על-פי שהנהגת המדינה צמחה מבין שורותיה של תנועה זו.⁵⁴ פער זה בין הסופר למנהיג, שברל כצנלסון כינהו בשם 'רומן טרגי',⁵⁵ משקף בראש ובראשונה את השבר הלא נמנע הכרוך במעבר ההיסטורי מן החלום אל העשייה המדינית. לספרות המהפכנית יש אמנם תפקיד מרכזי בעיצובה של רוח המהפכה; אבל הספרות לפי טיבה מוסיפה להיות שבויה בחלומה.

רתיעתה המחודשת של הספרות מן הפוליטיקה וחזרתה אל הפונקציה היקלטית של התבוננות אמביוולנטית הן, למעשה, פועל יוצא מאי-ההתאמה שבתבנית היסוד: המכניזם הפוליטי מבקש, מטבעו, להיחלץ מן הרומנטיקה; ואילו יחסו של העולם הספרותי כלפי המציאות הוא, כאמור, 'רומנטי' במהותו. העולם בראי הספרות לעולם הוא טעון תיקון, בר תיקון ואף מצוי באוטופיה חלומית של תיקון, אבל לעולם אינו מצוי בהווה אקטואלית של 'תיקון'.⁵⁶ פתרון שלם בתבנית הגאולה שחלום הרדיקליות נכסף אליו אינו מצוי בתוך המרקם הסיפורי אלא תמיד מחוצה לו. ההתגשמות הממשית הברוכה שמצאה את שלמות הווייתה מצויה מעבר למורכבות הקיומית העמוקה, שהממשות הבדויה של המעשייה מאירה אותה ומתייחסת אליה. ומעשייה זו, תהא פנטסטית ופוליטית-רדיקלית ככל שתהא, לעולם היא משקפת את החלום העתידי או את הכאב והדילמות של היעדרו בלא אפשרות של סוף פסוק אמפירי, ארס-פואטי. יתרה מזאת, בהגיע רגע ההגשמה הופכת המחאה הספרותית, שהיא, כהגדרתו של שילס, פרויגמה לאמירתה הפוליטית, מכוח מהפכני לכוח של ביקורת כנגד המהפכה שהפכה למציאות. בתוקף הטרונספורמציה המציאותית נעשית

51. ראה למשל: א' ייבין, כתבים, תל-אביב 1969, עמ' 253-260.
52. על צמיחתה וכוחה של האינטליגנציה הספרותית, מחויבותה כלפי המפעל הציוני והשפעתה הרבה על אקלים הדעות של תנועת העבודה ראה למשל: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה.
53. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 849.
54. על התפתחותה של מערכת היחסים בין הספרות לממסד הפוליטי מ'סימביוזה' לחיוב ביקורתי ראה: י"ד מידון, 'מיוצרים ובונים לבני בית', איגרא, ב (1986).
55. M. Keren, *The Pen and the Sword*, p. 28.
56. אופיינית לתופעה זו היא הספרות הרוסית של המאה הי"ט. מירסקי טוען שמשנות ה-60 ואילך, עם התחלת גיבושן של תנועות פוליטיות מאורגנות, ירדה רמתה של הספרות הרוסית: D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, p. 295.

המהפכה של אתמול נושא להתבוננותה האמביוולנטית של הספרות. כך נוצרת אפוא חוקיות פרדוקסלית בדפוסה המהפכני של הספרות הפוליטית: היא המושכת אל רעיון הגאולה והיא זו הנחפזת לבקר את ההגשמה.

ואולם הגורם לביקורת נעוץ לא רק באופיה האמביוולנטי של הספרות, אלא גם בנקודת הכאב של ההתממשות הארס־פואטית, דהיינו: בקוצר ידה ובבעיותיה של ההגשמה הפוליטית. הספרות שהיתה שותפה טבעית למאוויי הגאולה של האינטליגנציה המהפכנית משמשת גם כשופר של התראה כנגד עיוותיו המאיימים של היישום, כעדותו הנאמנה של פסטרנק לקראת סיומו של דוקטור זיוואגו:

כך כבר אירע בהיסטוריה כמה פעמים. הרעיון שעלה מושלם ונשגב, סופו לובש גסות, ממשות. כך נהפכה יוון לרומא. כך היתה ההשכלה הרוסית למהפכה הרוסית. האזן לדברו זה של בלוק 'ילדי שנות האימה של רוסיה אנו' ומיד תעמוד על הבדל התקופות. כשאמר בלוק את הדברים היה עלינו להבינם בהשאלה, כדימוי. הילדים לא היו ילדים אלא בנים, צאצאים, האינטליגנציה. והאימה לא היתה פחד סתם אלא אצבע ההשגחה, אימה אפוקליפטית, ואילו היום היה כל המושאל למילולי, הילדים ילדים הם והאימה מפחידה, והוא ההבדל.⁵⁷

ברתיעה זו מן האקטואליזציה המילולית של האפוקליפסה מבצבץ הפחד מפני גסותה המאיימת של הממשות החדשה. ההתממשות הפוליטית מלווה בהכרח בהתמסדותה של התופעה המהפכנית, ואילו ההשחתה כרוכה בעצם תהליך ההתמסדות. וכפי שחש זאת על בשרו המהפכן הלא ממוסד,⁵⁸ גיבורו של איגנציו סילונה בלחם ויין, ה־ראליה הפוליטית מצמיחה ברית לא קדושה בין כוחנות ממוסדת - הכרח בל יגונה, לכאורה, של כל ארגון חברתי - ובין השחתתו של המהפכן, סטייה מן הדרך ועיוות בצביונו של הרעיון הנכסף. כאלה הם פני הדברים וכזאת היא התרעומת של ביאליק בשיר הפולמוס הבוטה שלו 'ראיתכם שוב בקוצר ידכם'. יתר־על־כן, עליבותה והסתאבויותיה של הנהגה ממוסדת עלולות לסגור את השערים בפני ההזדמנות הגדולה של ההיסטוריה. מכאן חרדתו הגדולה של אורי צבי גרינברג, כפי שהיא באה לידי ביטוי, למשל, בשירו 'באזני ילד אספר':

הוא לא בא, המְשִׁיחַ.. כְּנֶשֶׁר הוא עָף מֵעַל לְתֵהוּמוֹת־הַדְּמִים.

...

הוא הִיָּה כֹה קְרוֹב.. הִיָּה פֹה. כְּבִעְבוּעַ הַיַּיִן מִפֶּד אֲלֵי כּוֹס כֵּן שְׁמַעְתִּי לְבִעְבוּעַ דָּמוֹ.

הוא הִגִּיעַ רק עַד הַמְּבּוֹא, רק עַד סֶף־הַמְּלָכוֹת - וְשֵׁם הָרוֹכְלִים מְצֹאָהוּ: בְּהוֹד יִקְוֶה כְּעֵשׂ

57. ב' פסטרנק, 'אפילוג', דוקטור זיוואגו (תרגם צ' ארד), תל־אביב 1969, עמ' 509.

58. על הקדוש הירובין־הודי ראה: R. W. B. Lewis, *The Picaresque Saint*, Philadelphia 1958.

וּבְרַצְמַת קַרְנִים סָבִיב הַגְּלָגֶלֶת,
וּבְמַפְתַּח הָאֵשׁ בְּיָדוֹ לְשַׁעְרֵי הַמַּקְדָּשׁ,
כְּחֻק־הַמְּשִׁיחִים.
וַיִּקְבְּלוּ אֶת פָּנָיו שָׁם.. בְּלֶעַג וּבְכַחַשׁ שִׁפְתֵם הָעֵבְרִית -- הָרוֹכְלִים:⁵⁹

חשוב לציין שהתהום בין המשורר המשיחי ובין מדינת חלומו ושברו נפצרת לא רק מחמת השסע האמונתי בינו ובין ההנהגה הפוליטית, אלא גם ובעיקר משום המתח הקשה שבין שירה חזונית ובין התפשרויותיו הפרגמטיות של עולם המעשה. כי הרדיקליזם החזוני של המשורר אמנם הופך במרוצת הזמן את תכניה של אמונתו, אך עם זאת לא חל כל שינוי באסכטולוגיה הלוהטת ובפתוס הנלהב;⁶⁰ שירתו של אורי צבי היתה ונשארה לאורך כל הדרך שירתה של גאולה מדינית. ואכן, הפוליטיקה של הגאולה נודקה לשירתו של המשורר, כדברי בן-גוריון על אורי צבי גרינברג: 'אולי זה האיש אשר ישיר לנו את שירת האדם עלי אדמות'.⁶¹ ואולם כנגד בגידתו של המשורר בחזון הסוציאליסטי עומדת, לדידו של המשורר, בגידתה של הפוליטיקה ברדיקליזם המשיחי. זעמו של המשורר כלפי מפעל ההגשמה הציוני כרוך אפוא בדבקתו הנואשת בחזון הציוני, שהמעש הפוליטי הממשי מתגמד לעומתו ומהרס בו.⁶²

הביקורת של הספרות כלפי הפוליטיקה המהפכנית אינה מתמצה אפוא ברתיעתה של הספרות, בתוקף היותה ספרות, מן הפוליטיקה, בתוקף היותה פוליטיקה, אלא זוהי ביקורתו של הסופר-הרדיקל בתוקף היותו סופר ורדיקל; אי לכך הוא בבהינת engage et enrage מגויס לרעיון הציבורי וזועם ומקנא לו כנגד 'השמיר והשית' שמצמיחה המציאות הציבורית. בעידן הרומנטיקה (הפוליטית) 'גייס' הסופר-המהפכן את ההדמיה והדמיון של כוח היוצר שבו לחידודה של המחאה המהפכנית ולקירובו של החזון, ואילו בעידן ההחלה הפוליטית משמשת לו 'המקצועיות' האמנותית לאבחון תחלואיה של ההחלה: באמצעות ההדמיה הנוגעת באמתות הפנימיות של ממשות החיים הוא רואה וכואב את ההסתאבות המשחתת, ובאמצעות הדמיון - בית היוצר של הפנטסיה האנושית - הוא אומד את קוצר ידו של המעשה המדיני ואת הפער המתגלע בין 'הארץ' ובין 'ארץ הצבי'.

59. א"צ גרינברג, ספר הקטרוג והאמונה, ירושלים-תל-אביב תרצ"ו, עמ' לז-לח.
60. ראה למשל: א"צ גרינברג, הגברות העולה, עמ' יג. ובעניין זה ראה: א' הגורני-גריין, 'אברהם שלונסקי בין ספרות לחברה', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 95; וכן: י' בהט, אורי צבי גרינברג - חקר ועיון בשירתו ובהגותו, ירושלים-תל-אביב 1983, עמ' 156-174.
61. מתוך מכתבו של בן-גוריון 'בשביל אורי צבי גרינברג' שנשלח למערכת דבר באוקטובר 1927. פורסם בידי שמואל הופרט, 'המכבש היה מובל/כמרכבת המשיח... עיון ביחסו של אורי צבי גרינברג אל תנועת העבודה ...', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 99, וכן עמ' 113, הערה 2.
62. ראה ב' קורצויל, בין החזון לבין האבסורדי, ירושלים-תל-אביב תשכ"ו, עמ' 3-95.

השלב השלישי: ההחמצה והמחיר

השלב האחרון בפונקציה של ספרות המהפכה עוסק במציאות הברטורמהפכנית: החרדה הגדולה מפני אימת הסיאוב, הפשרה או ההחמצה נעשית ברבות השנים הסתייגות והוקעה של אמת ההחמצה, הסטייה או המחיר. מכיוון אידיאולוגי-פוליטי מנוגד לזה של אורי צבי גרינברג, במרקם ספרותי שונה לחלוטין, ועל רקע הוויה פוליטית מאוחרת הרבה יותר מביעים סופרים כעמוס קינן ומאיר שלו חרדה דומה מפני ההחמצה הגדולה. בספרו של עמוס קינן הדרך לעין חרוד לוחם הגיבור מלהמת מאסף אבודה מראש כנגד התאפסותה, התאבדותה לדעת של מדינתו, מדינת חלומו, ובסופו של דבר הכול מסתיים כך:

אבל אין שום דבר. אני לא רואה שום דבר, בלפוריה איננה ואיננה מרחביה. העיר עפולה איננה. אינני רואה על ההר ממול, תחילתו של הגליל התחתון, את שיפולי נצרת, תל-יוסף איננה וגבע איננה, עין חרוד איננה, אין שום דבר.⁶³

בדומה לבגידה במשיח בדרכם של 'הרוכלים דוברי העברית' אליבא דאורי צבי גרינברג, או לבגידתה של ישראל כלפי התחדשותה החילונית-הליברלית-הנאורה בדרכו של הקלריקליון הגזעני אליבא דעמוס קינן, מצייר הספר רומן רוסי של מאיר שלו אילוסטרציה מקאברית של 'מכירה כללית' בהפיכת בית הקברות הקיבוצי לעסק מסחרי לכל דבר: 'יצוא' חלקות קבורה. חלום הבלהות המשותף לשלושה הוא סכנת ה'ניהליזציה', ההחמצה הגדולה של החלום הציוני, אשר אורבת לפתחה של המדינה מחמת השחתת המעשה ומכירת הבכורה בנויד עדשים של פשרות, של אובדן דרך או של רפיון בתרמהפכני המסיג אתורה למציאות טרום-מהפכנית.

פן ספרותי אחר מתמקד לא בהחמצה אלא במחיר, לא ב'פער הפיגור' דווקא, אלא ב'החלת היתר', זו האונסת את החיים בשם הרעיון ומשעבדת אותם לדוקטרינה אידיאולוגית. בנקודה זו פועלות חירות הפנטסיה האישית-האנושית וההחיא המעין-ראליסטית של העולם הספרותי (שהם, כאמור, מרכיבי היסוד של יצירה ספרותית) כחרב פיפיות: כשם שהן מקרבות את ה'אידיאה' אל עולם האדם כך הן נרתעות ממנה כשוו נעה אל מחוץ לאמת הפנימית של חוויית החיים; כך מסביר זאת מבקר הספרות אירווינג האו:

הרומן הפוליטי - אני מתכוון לרומן הפוליטי 'האידיאלי' - הוא יצירה המושתתת על מתחים פנימיים. כדי להיחשב רומן עליו להכין את תיאורם המקובל של התנהגות ורגשות אנושיים; אך במרוצת התפתחותו עליו להמיס את הגלולות המרות של האידיאולוגיה המודרנית, שלעיתים אינן מתמוססות.

63. ע' קינן, הדרך לעין חרוד, תל-אביב 1987, עמ' 119.

הרומן עוסק ברגישות מוסרית, בתשוקות ובריגושים; ומעל הכל הוא מנסה לתאר מציאות קונקרטייה. האידיאולוגיה, לעומת זאת, היא ענין מופשט.⁶⁴

למעשה, הרגישות להווייה האותנטית והמגע עם החיים 'מבפנים' מחסנים את הסופר-המגויס מפני ההכללה הלא-אנושית⁶⁵ של האידיאולוגיה של הגאולה עוד בתקופה 'התמימה' של החזון המיוחל. כל התייחסות ספרותית אותנטית לחזונות גדולים ורחוקים וכל תיאור אמפתי של עוולות כוללניות נעשים מלכתחילה באמצעות פירוקם, המחשתם והתמקדותם של אלה בגורלו של האדם החי ובמערכת היחסים הבלתי אמצעית שבין האדם לזולתו.⁶⁶

דוגמה מאלפת לכך היא שירתו הפוליטית של אברהם חלפי, משורר האנושות והאדם כאחד,⁶⁷ ודומה לה גישתו האנטי-אידיאולוגית של ברנר: כמייצגו הנאמן של הכאב האנושי מציב ברנר את הסופר, ולא את איש המפלגה הממוסד, בתפקידו של 'הצופה לבית ישראל'.⁶⁸ הסופר-המהפכן, המגויס קרוץ הנפש נוסח ברנר מחויב בראש ובראשונה לכאבו האותנטי של האדם ולא לכאבה המופשט של האנושות, ולפיכך גם כמהפכנים רדיקלים אין הסופרים והמשוררים פטורים מן ההתחבטות, נוסח חלפי, בין הקולקטיבי לפרטי, בין מצוקתו האישית של היחיד לגאולתה הכוללת של האנושות.⁶⁹

עיקר סכנתה של ההכללה האידיאולוגית טמונה בנטייתה לדוקטרינריות שהיא נעדרת חיים, חסרת היסוס וחלולת נפש. אלה המילים ששם פסטרנאק בפי לארה, גיבורת הספר דוקטור זיוואגו, בתגובה למראהו של בעלה אנטיפוב, המהפכן הרדיקלי:

כאילו חדר משהו מופשט אל דמות זו ובטל את גוונה, פני האדם החי היו להתגלמות, לעקרון, לדמות של אידיאה. לבי נתכוון בראותי זאת. הבינותי

64. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 20.

65. ראה: J. Henry, *Culture Against Man*, New York 1963.

66. כך כותב נסים קלדרון: 'כאשר אתה שואל למה נבלמה באופן פתאומי, כמעט באופן היסטרי, ההתפרצות הגדולה של שירה פוליטית - הנטיגה מלבנון מסבירה משהו, המצב הפוליטי המטושטש אחרי המלחמה מסביר משהו, אבל הרגשת החולשה של סופרים רבים, גם כאשר מחו, מסבירה יותר ... סופרים ואינטלקטואלים מצאו את עצמם מוחים על זוועה פוליטית בלי שמצאו קשרים של ממש בינה לבין הארג העצום, הסבוך של חיי יום יום, שאותו הם מכירים ועליו הם מסוגלים להעיד', ג' קלדרון, 'מתאה', הארץ, 24 באוקטובר 1986.

67. על חלפי כמשורר הקומוניזם והאדם ראה: ד' מירון, 'אני עני בשירתו ובדרווי', ידיעות אחרונות, 15 ביוני 1990.

68. ראה: מ' ברינקר, 'ברנר כמבקר מבפנים של תנועת הפועלים', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, עמ' 49-50.

69. אפילו א"צ גרינברג, משורר הענות והגבורה, אינו יוצא מכלל זה; ראה למשל 'מסוד המנוצחים', מתוך 'אנקריאון על קטב העצבון', בתוך: באמצע העולם ובאמצע הזמנים (לעיל, הערה 49), עמ' 71.

כי אלה מעשיהם של הכוחות שבידיהם נתן את נפשו, כוחות נשגבים, אך קטלניים ונטולי רחמים, אשר לא יחסכו אף אותו ביום מן הימים.⁷⁰

זוהי הטרנספורמציה של הגיבור המהפכן הממיר את היחסים הבין-זווגיים של בעל ואשתו במחויבותו הציבורית, הטוטלית והנעדרת רחמים של המהפכן המקצועי.

מכאן קצרה הדרך אל המהפכן חלול הנפש בנוסח הכובשים של אנדרה מאלרו. וממשיחים בלא חסד⁷¹ אלה קצרה הדרך אל מלך השקר כדוגמת דמותו של סטאברוגין, המשיח הפתולוגי⁷² בשדים של דוסטויבסקי. ההגחכה והדמוניזציה של הגאולה המדינית מצביעים למעשה על המלכוד השטני של התופעה הרדיקלית המזמינה, כדברי אורי צבי גרינברג, 'אל וסמאל לכיבוד רכיבה'.⁷³

אולי אפשר להבין את תופעות הדמוניזציה של ההחלה המשיחית כמלכודת בלתי נמנעת שהאנושות נופלת לתוכה בריצתה אחר ההיחלצות הנכספת מכלא ההווה אל היכליו הנכספים של העתיד. ייתכן גם שאין בנמצא מחוז החלה של תזון השלמות הרדיקלית, ולפיכך המלכודת השטנית היא התוצאה הרת האסון של נסיונות אסורים לדאות אל חזונות אוטופיים, שלעולם הם חזונות תעתועים.

בסופו של דבר שתי דרכים מצטלבות לפנינו בשאלת מיצוים של יחסי אנוש: יחסיות צנועה בין שאול לשמים מול מלכודת השבתאות האורבת בנסיונות ההחלה של חזונות אפוקליפטיים. התמודדות זו בין שתי העמדות המנוגדות עוברת כחוט השני בשאלת ההחלה של הפוליטיקה הרדיקלית: כיצד נתפסים אפוא החיים הממשיים בגבולם או בכמיהותיהם?

כנגד עולמו המוקטן של ה'אני' וכנגד היחסיות של הקיום האנושי מתקיים החיפוש אחר מיצוי אנושי רחב יותר, שורשי יותר, גבוה יותר. וזאת על-פי המתכונת של התורות הרדיקליות הראויות בחיים תבנית שגאולה בסופה.⁷⁴

אנו יונקים אפוא ממורשת הגותית כפולה, מפתרון דואלי לשאלת הקיום האנושי: להימנע מחיפושי גבהים מזה, ולטפס אל על מזה. המחפש את גן העדן ממילא הוא מתקרב אף אל זיהויו הניגודי-הדיאבולי, כדברי יצחק אורבוכ-אורפז בחיבורו הצליין החילוני: 'להיות יותר מאדם, להקריב את הכל - זהו מרד חסר סיכוי, בה במידה שהוא גדול, נפילי'.⁷⁵

70. ב' פסטרנק, דוקטור זיוואגו, ספר יג: 'נוכה בית הפסלים', עמ' 399.

71. כך מתאר אותם ג'ורג' שטיינר: 'Defeated angels in whom memories of salvation alternate with infernal malice', G. Steiner, *Tolstoy or Dostoyevsky*, London 1959, p. 205

72. פ"מ דוסטויבסקי, שדים, עמ' 412-414.

73. מתוך 'אנקריאון על קטב העצבון' (לציל, הערה 69), עמ' 70.

74. F. J. C. Hearnshaw (ed.), *The Social and Political Ideas of Some Great Thinkers of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1926, chap. 7

התאולוגית של ה-Weltanschauung ההגליאני-המרקסיסטי ראה: G. V. Plekhanov, *Sochineniya* (ed. D. Riazanov), 16, Moscow 1923-1927, pp. 224-244

75. "אורבוכ-אורפז, הצליין החילוני, תל-אביב 1982, עמ' 70.

מסקנת 'האמצע המוזהב' בפוליטיקה⁷⁶ היא, לפיכך, המודעות לגבולותיה של הראליה ההיסטורית - אך מי שאינו מקבל עליו את ההימור ממילא מוותר מראש על הסיכוי. אנשי החזון הפוליטי, אנשי המשיח המדיני, יראו בדרך המלך שהאחרים מצביעים עליה ויתור על מיצוי עצמי, ואילו אנשי 'האמצע המוזהב' יראו בנסיונות ההחלה של חזונות גן העדן של יריביהם את הקטסטרופה הלא נמנעת של הגיהנום. ואולם ייתכן ששתי הדרכים האלה למיזום של החיים אינן אלא אחת:⁷⁷ הדינמיקה הפילוסופית-הפוליטית-הקיומית נעה מסביב ל־*cul de sac* של עולם שחי ומת בכמיהותיו. כך מתאר יצחק אורבך-אורפז את הצליין החילוני, איש המאה העשרים, בן דמותם של הגיבורים החולמים⁷⁸ מן המאה הי"ט - אכולי הניכור והכיסופים של העידן הרומנטי:

מכאן חוסר האונים של גיבור הסיפור הצליין-החילוני. עמידתו כלפי ההעדר עשויה להידמות לזו של איש המערות - מלה שהיא השבעה, תנועה שהיא טקס. לכך מתלווה כמעט תמיד מעין זכרון טראומטי שתום, כאילו ידע האיש אי אז בדמדומי בראשית קשר אינטימי ומובהק עם ההווה השלמה, ואז הכל נשבר: הברכה היתה לקללה וההווה להעדר. זו תבנית היסוד.⁷⁹

ועוד:

פרדוכסלית - מסתתרת כאן תקווה, כי כנגד הקורבן השלם תיתכן רק ישועה שלמה. הכופר הצליין פועל כמי שמונע על ידי תקווה - שהוא כמובן לא יודה בה - שההווה תצא מתוך סתרה, וההעדר יהיה לנוכחות מהממת.⁸⁰

אפשר לשער שאותו 'זכרון טראומטי' של חלום ושברו אינו רק סימפטום קיומי של האדם המודרני, כפי שסבור אורפז, אלא גם שלב ממשי בהתרחשויותיה של הדינמיקה המהפכנית של ההיסטוריה ובמשבריו של חזון המהפכה. קצותיו המאיימים של הגשמתו הפוליטית של הרדיקליזם המהפכני - ההחמזה מזה והדמוניזציה מזה - הם המסיגים אחר את הדינמיקה ההיסטורית 'אחר האוטופיה' אל מבוכ הרדיקליזם והרומנטיקה של טרם ההגשמה החזונית.⁸¹ ואולם אין זו רק חזרה לאחור. משום

76. Ch. Kamensky, 'Thomas Mann's Concept of the "Burgher"', *College Language Association Journal*, 5 (1962), pp. 184-194

77. על 'אחדותן' של שתי הדמויות המנוגדות - צייטבלום ולוורקין - בדוקטור פאוסטוס, מספר תומאס מאן ביומנו: T. Mann, *Die Entstehung des Doktor Fausts*, Amsterdam 1949, p. 81

78. ראה: D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, pp. 294, 380

79. 'אורבך-אורפז, הצליין החילוני, עמ' 60.

80. שם, עמ' 53.

81. א' קאמי, האדם המורד (תרגום צ' ארד), תל-אביב 1983, עמ' 21-22, 96-97; וראה גם: P. Goodman, *Growing Up Absurd*, New York 1960; idem, *Utopian Essays and Practical Proposals*, New York 1962

שהתופעה הרדיקלית חוללה הסלמה הרסנית (עם התגשמותן לכאורה של המהפכות) במערכת הסכנות והסיכויים של החזון המשיחי-הרומנטי. כאן, במלכודת ההסלמה וההגשמה של המלכוד הרדיקלי, חוזר ומתגלע הפער בין ספרות לפוליטיקה: באמצעות המעגלים הדיאלקטיים של מציאות ופנטסיה אכן שילבה היצירה הספרותית ייסורים וגאולה בתבנית 'ראליסטית', בכך, כאמור, התירה את הפקעת הפוליטית שנקרעה בין ניכור לתקווה, אבל בניסיון להחלה פוליטית-אמפירית של התרה זו חוזרים הקצוות ונפרדים להפכים קוטביים: ייסורים לחוד וגאולה לחוד, מציאות לחוד ואוטופיה משיחית לחוד, ואין המהפכה דומה לחזון המהפכה: לעולם אין אלטנווילנד דומה למדינה ממשית אלא בגדר מופת הקבוע בשמים. ואין אפשרות להחלה אופרטיבית של 'מלכות ישראל' ללא פשרות כלתי נמנעות או שכירת הכלים. אין אפוא אפשרות לאקטואליזציה מילולית של ההתרה הספרותית המושאלת אל מחוץ למקסם השווא של תמונת הראי.

בשלב ההתמסדות הזה חוזרת ועולה, לכאורה, ההבחנה העקרונית בין עולם הרוח היצירתי לעולם הממש של האקטיביזם ההיסטורי. ונשאלת השאלה מה חלקה של הספרות בחברה בתר-חזונית או בתר-מהפכנית? מה הלאה? מהי האמירה הפוליטית – ומשקלה הפוליטי – של הספרות כאשר נעשה המעשה בעידן הפשרות הכואבות של ההגשמה החלקית או הטרנספורמציות הפתולוגיות של המגמות הרדיקליות? וכפי ששואל אריה סיון ב'דילמה של משורר': 'מה יעשה משורר, החושד [בניסוח פשוט ביותר] כי המלך שלו אינו אלא שד?'⁸²

לצד חוסר האונים⁸³ משקפת הספרות תחושות של מחויבות, של אחריות ושל שליחות; דווקא בשעתה הקשה של הפוליטיקה באה – כסממן מחודש של רומנטיקה פוליטית – שעתה 'הפוליטית' של הספרות, אם בהוקעת המחדלים, אם בועקת התראה, אם בנישיאת הלפיד, אש התמיד, של החזון, ואם בתפילה לנס. דברי השיר של נתן זך, 'שיר No טיפוס', הם דוגמה למחויבות המחאה המתמדת של המשורר:

מי שלא אָמר מִמִּי לא
לְרוֹצֵת, שְׁקָרָן וְטָמֵא
לא רַק שְׁלֵא כְּתַב שִׁיר נוֹ נָאָה
כִּי אִם לֹא לְמַד דְּבַר מְלִי טָאִי פֹה.

כִּי אוֹלֵי אֵין לָנוּ דִי זְמַן לְעַקֵּר הָר
וְאוֹלֵי לא כְּאֵנוּ לְכָאן לְעַקֵּר הָרִים
אָבֵל יֵשׁ לָנוּ מְעַט זְמַן לְכַתֵּב שִׁירִים

82. א' סיון, 'דילמה של משורר', בתוך: ח' חבר ומ' רון (עורכים), ואין תיכלה לקרבות ולהרג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 71.

83. שם, עמ' 73. כן ראה: א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 22; א"צ גרינברג, 'הממשיל משלים', כלב בית, עמ' עד-עה.

על הנכות הגדולה להיות פה
על הנכות הגדולה לומר לא⁸⁴

דוגמה מרתקת לדמוניזציה הטרגית של ההחלה הרדיקלית, אבל גם לשליחות התפילה של הספרות, יכול לשמש הספר דוקטור פאוסטוס של תומאס מאן: העלילה בנויה כסיפור בתוך סיפור, וסיפור המסגרת הוא יומן שנכתב בגרמניה במלחמת העולם השנייה והאני המספר שלו מתאר בו את פרשת חייו ומותו של המוסיקאי הגאוני, ידידו האהוב. הספר כולו בנוי מתיאורים מצטלבים של טרגדיה – זו של הסיפור וזו של סיפור המסגרת. תיאור גורלה של גרמניה האחוזה בדם ובלהבות, פרי שיגעון ואימה, בד בבד עם תיאור גאוניותו של הגיבור ברוך ההשראה, רדוף השדים, ותיאור בריתו עם השטן, ייסוריו ומחלתו שגעונו. לוורקין, הגאון המקולל, הוא אפוא פרסוניפיקציה מוחלטת של הארץ, ואכן, מותו בא במקביל לנצחונותיה המכושפים של גרמניה. היומן – סיפור המסגרת – הבא לתעד לכאורה את חייו ומותו של הגיבור המכושף, מסתיים עם אימת השבר והאבדון של המפלה הלאומית. גורלו של האמן הגאון הוא אפוא פרה־פיגורציה הרת אסון לגורלה של גרמניה. ומהי שליחותו של הסופר? על כך מעידות מילות התפילה ששם תומאס מאן בפי המספר, בסיום הסיפור הנורא של ארצו ושל חברו:

גרמניה, הסערה בלתייה, אחווה היתה אז בסחרחרת הנצחונות הנלוזים, על סף כיבוש כל העולם בזכות הכרית האחת [עם השטן] שנחוושה היתה בדעתה לשמור והיא חתמה אותה בדמה. עתה מוקפת שדים, יד על עינה האחת, ובשנייה צופה על זוועה מאיימת, היא מידרדרת מטה מיאוש ליאוש. מתי תגיע לתחתית המצולות? מתי יעלה, מחוסר הישע המוחלט, השחר – גם מעל לכל כוח אמונה – לתקווה. אדם בודד משלב ידיו ומדבר: אלוהים, היה רחום לנפש האומללה שהיא שלך. היה רחום לידידי, למולדתי (mein vaterlan).⁸⁵

וכך באפילוג:

הסל. אדם זקן וכפוף ורצוץ על ידי זוועות אלה של העתים בהם כתב ואלה שהיו המושא של כתיבתו, מביט בסיפוק מפוקפק בערמה הגבוהה של הנייר – פרי חריצותו, תולדת אותן שנים מלאות עד גדותיהן בזכרונות של העבר ובמאורעות השעה.
חובה הושלמה אליה לא הועדתי מלידה כי אם נקראתי עליידי אהבה ושמירת אמונים – ומשום ייתוד מצבי כעד ראייה, מה שאלה יכולים לחולל, מה שמסירות יכולה לתרום – זה נעשה.

84. ג' זך, אנטי מחיקון, תל־אביב 1984, עמ' 59. כן ראה: תמי וולף, "ואולי לא באנו לכאן לעקור הרים", על "שיר No טיפוס" של נתן זך והערות אחדות בעקבות השירה שנכתבה במהלך מלחמת הלבנון, מאזניים, סד, גיליון 9-10 (מאי-יוני 1990).

85. T. Mann, *Doktor Faustus*, p. 510

וזה עדותו של סולז'ניצין על עליונותו - עליונות שליחותו של הסופר הרוסי במשטר המשיחית-הפתולוגי של הטוטליטריזם הקומוניסטי:

הרי כמאה סופרים תמכו בי ... האם אין זה פלא? אף לקוות לכך לא העזתי! ומרד הסופרים!! - אצלנו! לאחר שפעמים כה רבות עבר עליהם, עבור וחזור, עבור וחזור, מכבשי-הדרכים הסטאליני! האינטליגנציה ההומניטרית המסכנה! האם לא אותך ... השמידו בלא-הרף ... הרגו, חנקו, סקלו שרפו? נדמה כי עד חורמה! ... אך שוב את חיה? ושוב התחלת לצמות בטולת-מגן, ללא טובת-הנאה, נואשת! - דווקא את, שוב את, ולא אחייך, בעלי ההצלחה, בוני החלליות, מדעני האטום, הפיסיקאים, הכימאים, בעלי המשכורות הבטוחות, שוכני הדירות המודרניות ... לכאורה הם, שנשארנו בחיים, חייבים היו ליטול על עצמם את גורלך המר, לרשת את מולך חסר-התקווה - אך לא! אין השבע יודע את נפש הרעב! הם יכינו לנו מיתה משונה, ואילו למען האדמה הפורחת - היי את הקורבן!⁸⁶

מהו אפוא קורבן השליחות של הספרות? באופן 'ויג'ילנטי' היא מקבלת עליה את חובת הטיהור, הניחומים והמרפא לתחלואיה של הפוליטיקה הפתולוגית או הברית-משיחית.⁸⁷ ונשאלת השאלה אם לא נטמן כאן הורע למוצא חדש - מוצא ספרותי בלבד - למבוך הרומנטי החדש שבין החזון הנשגב ובין המציאות הקשה של היישום או של הוויתור.

ואכן אלה הדברים ששם המשורר המגויס-המאוכזב אורי צבי גרינברג בפי אמו:

הַפֶּלֶךְ אֵינְנוּ, הַהִיכָל אֵינְנוּ, אֶבֶל
בְּנֵי זֶה נִכְסְפוּ וּמִמְשִׁיךְ לְנֶגֶן פְּרָחֵבוֹת
עַל עֹגֵב הַהִיכָל,
לְבַל יִשְׁכַּח הַנְּגִוֵן, לְבַל יִשְׁכַּח!⁸⁸

86. א' סולז'ניצין, כנגוח העגל את האלון (תרגם מ' בן אייר), תל-אביב 1977, עמ' 171.

87. א' האו, פוליטיקה והרומן, עמ' 198-199.

88. א' צ' גרינברג, רחובות הנהר, ירושלים-תל-אביב 1978, עמ' רצו.